

Araştırma Makalesi / Research Article

BİR İMPARATORLUK BAŞKENTİNİN TAŞRADAKİ GÜÇLÜ VARLIĞI: İSTANBUL-KÜTAHYA ARASINDAKİ EKONOMİK VE TOPLUMSAL İLİŞKİ AĞI (1760- 1770)

Zafer KARADEMİR¹

Öz

Osmanlı imparatorluğunun başkenti olan İstanbul'un gerek Anadolu gerekse Rumeli coğrafyasındaki taşra kentlerinin sosyal ve ekonomik yaşamına müdahalesinin boyutları, tarih disiplini çerçevesinde yeterince incelenmiş değildir. Bu yerleşim birimlerinin de kuşkusuz başkent yaşamına dokunuşları vardı. Bu makale İstanbul'un, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında on yıllık zaman diliminde Kütahya kenti ve kırsalı üzerindeki ağırlığını incelemektedir. Zaman sınırlarının bu denli kısa tutulmasının sebebi, merceği mümkün olduğunca derinlere tutarak başkent etkinliğinin boyutlarını daha net görebilme gayesidir. Elde edilen bulgular neticesinde, başkent taşradaki etkin varlığı açıkça hissedilse de iki kentin sakinlerinin birbirlerine faydalı olan sosyolojik ve ekonomik münasebetleri görülmektedir. Bu nedenle ortak ilişkilerde tek yönlü bir trafik olmadığı söylenebilir. Çalışmada incelenen tarihsel dönemdeki arşiv vesikaları, makale sınırlarını taşırılmadan, mümkün olduğunca geniş açıyla istifade edilen ana kaynaklardır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Kütahya, karşılıklı ilişkiler, 18. Yüzyıl

JEL Kodları: N9, N15, N35

THE STRONG PRESENCE OF AN EMPIRE CAPITAL IN THE PROVINCE: THE NETWORK OF SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN KUTAHYA AND ISTANBUL (1760-1770)

Abstract

The dimensions of the intervention of Istanbul, which was the capital of the Ottoman Empire in the social and economic life of the provincial cities in both Anatolia and Rumelia geography, have not been adequately examined within the framework of the discipline of history. These settlements undoubtedly had a touch on the life of the capital. This article examines the weight of Istanbul on the city and countryside of Kütahya over a decade in the second half of the eighteenth century. The reason for keeping the time limits so short is to see the dimensions of the capital city's activity more clearly by keeping the lens deeper as much as possible. As a result of the findings, although the active presence of the capital in the countryside is clearly felt, the beneficial sociological and economic relations of the residents of the two cities are seen. For this reason, it can be said that there is no one-way traffic in joint relations. The archive documents of the historical period examined in the study are the main sources that are used as broadly as possible without exceeding the limits of the article.

Keywords: Istanbul, Kütahya, relations, 18th century

JEL Codes: N9, N15, N35

¹ Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zaferkarademir58@gmail.com, ORCID : 0000-0003-0179-4589.

Başvuru Tarihi (Received): 06.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

Tarih boyunca kurulmuş büyük imparatorlukların başkentlerinin ülkelerin genelindeki etkileri sadece politik alanla sınırlı kalmıyor; bu şehirlerin memleketler içindeki üretim ve tüketim düzenine ve sosyal yapılara da ciddi etkileri oluyordu. Hanedan ve onlara bağlı kurumlar ile bunların askeri ve sivil hizmetkârları bu şehirlere iktisadi bakımdan ayrıca anlamlar yüklüyordu. Bazen binlerce kişiye ulaşan bu guruplar aynı zamanda ciddi birer tüketici nüfus anlamına geliyordu. Bu durum ise söz konusu şehirlerin konumunu bir kat daha güçlendiriyordu. Buna paralel olarak Yeni Çağ'da Avrupa'ya bakıldığında hemen her ülke benzer politikalar izliyor; mimari açıdan en iyi şekilde tasarlanan bu şehirler cebri yollarla ya da teşvik edilmek suretiyle insan varlığı bakımından zenginleştiriliyordu. 15. yüzyılda Rus çarları Moskova'ya nüfus aktarma politikası izlerken; ilerleyen asırlarda Çar Petro Petersburg'da yeni bir başkent dizayn ediyordu (Seignobos, 1960: 234, 265). Birleşik Krallık'ta Londra sürekli desteklenen bir şehirdi ve en güçlü sermayeler bu kentte örgütleniyordu (Seignobos, 1960: 361). Bu destekleyici politikaların etkisi ile büyüyen şehir, incelenen süreçte çevresindeki irili ufaklı köyleri yutarak bir büyük metropole dönüşmeye başlamıştı (Grant 1849: 37). 18. yüzyılla birlikte sermaye hareketliliğinin Londra, Paris ve Amsterdam'a kayması bu kentlerin gelişimine ivme kazandırmaktaydı (Roberts, 2016: 558). Bir yandan başkentler Sanayi Devrimi'nin habercisi makineleşme süreci ile birlikte geliştiren, diğer yandan başkentlerde toprağın ekâbir kesimindeki değeri 18. yüzyılda hâlâ güçlü bir şekilde devam etmekteydi. Örneğin İngiltere'yi yöneten politik sınıf hâlâ toprağa dayalıydı (Roberts, 2016: 568).

Bütün bu gelişmelere karşın, başkentler gelişirken çevreleri (uzak-yakın hinterlandları) ile olan münasebetleri her yerde aynı oranda ilerleme kaydedememiştir. Sanayi Devrimi öncesinde ve hatta devrimin ilk dönemlerinde kıtanın başkentleri ile taşra arasındaki fiziki mesafeleri aşmak kolay olmadı. Bu durum Paris'te olduğu gibi, zaten sınırlı büyüklükleri olan sermayenin hareketlerini de ciddi şekilde kısıtlıyordu. On sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğini konu edinen bu çalışmanın süresi içinde demiryolları bile bunun aşılması için yeterli olamıyordu (Heaton, 1985: 146). Dolayısıyla bu şehirler her bakımdan büyürken aynı zamanda oralarda yaşayanların problemleri de büyüyordu.

Avrupa başkentleri ile ilgili ana hatlarıyla verilen bilgiler, İstanbul'un hem tarihsel süreçte hem de incelenen zaman aralığında ülke genelindeki "ağır varlığının" ve handikaplarının sadece Osmanlılara özgü olmadığını açıklamaktadır. Osmanlı İstanbul'una daha yakından bakıldığında kentin bilhassa fetihten hemen sonra biraz da cebri yollarla insan ve yatırımlar bakımından zenginleştirilmesi (Tursun Bey, 1330: 60-68; Aşık Paşazade, 2003: 488-489); bilhassa 16. yüzyıldan sonra artan göç sebebiyle "olağandışı" büyümesi, aslında olağan dışılıktan da öte noktaları işaret ediyordu. Padişah, hanedan, Topkapı Sarayı ve diğer sarayların mensupları ve kentin sivil halkı ile birlikte payitaht bir yeniçağ metropolü haline gelmişti. Bir süre sonra kontrol edilemez şekilde artmaya başlayan nüfus 17. yüzyıldan itibaren ülkeyi yönetenleri iase düzenindeki kıtlıklarla baş başa bırakacak seviyeye ulaşmıştır (İnalçık 2001: 234). Alınan önlemlere rağmen bahsedilen yüzyılda kentin nüfusunun 650 ila 700 bin kişiye kadar yükseldiği iddia edilmektedir (İnalçık, 2001: 237). 18. yüzyılda bir miktar azalan başkentlilerin sayısı bu süreçte 300 bin ila 400 bin kişi arasındaki değerlerle hesaplanmaktadır (Bayartan, 2003: 10; Koç, 2010: 195). Nüfus kayıpları olsa da 18. yüzyılda kentin sur dışına taşarak büyümesi ise devam etmiştir (Koç, 2010: 182). Bir yandan da taşradan kente akan yeni yerleşimcileri memleketlerine gönderme çabası da sürdürülmekteydi (Koç, 2010: 190). Her şeye rağmen sıradan bir kent olmaktan çıkan İstanbul, çevre kentlerin kaynaklarına ihtiyaç duyan ve büyük bir tüketici nüfusu barındıran bir yerleşim yeri haline dönüşme sürecine devam ediyordu.

Çalışmanın diğer mekânsal odağında yer alan Kütahya, Milattan önce altıncı asra kadar varan geçmişi ile oldukça köklü bir tarihe sahip olan şehrin ehemmiyeti bilhassa Bizanslılar döneminde daha da artmıştır. Şehrin Türklerin eline ne zaman geçtiği tam olarak bilinemese de Anadolu

Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad devrinden itibaren bir daha Türk hâkimiyetinden ayrılmamıştır (Uzunçarşılı, 1930; 6-8). 1300 yılında Germiyanogulları beyliğinin başkenti olarak teşkilatlanan kent, 1390 yılında Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlılarca ele geçirilmiştir (Varlık, 2002: 580). 1393'te yine bu padişah tarafından kurulan Anadolu eyaletinin merkezi önceleri Ankara iken; Fatih Sultan Mehmed zamanında 1451'de Kütahya'ya nakledilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Bayezid ve Selim'in Kütahya'ya idare ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 yıllarında eyalet merkezi tekrar Ankara'ya nakledilmiş ise de 1566'dan 1841 yılına kadar bu kent yeniden merkez olmuştur (Varlık, 1991: 143). Dönemin resmi kayıtlarında kent bu yüksek statüsü, "valilerin karargâh yeri" manasında "makarr-ı vülât" olarak etkili bir şekilde tasvir edilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295)/ 517/162). Her ne kadar 1825 yılında gayet küçültülmüş olsa da Anadolu (Kütahya) eyaletinin arazileri Cumhuriyet dönemi Kütahya sınırlarından ölçülemeyecek kadar büyüktür (Varlık, 1991: 143-144). Dolayısıyla bir taşra kenti olsa da Kütahya, imparatorluk tarihinde sıradan bir vilayet olarak değerlendirilmeyecek kadar mühim statüsü olan bir yerleşim birimi olarak öne çıkmıştır. Şehrin Osmanlı klasik çağındaki önemine binaen devlet tarafından sürekli korunan bir merkez olması ve yine bununla paralel olarak sağladığı güven ortamı onun cazibesini daha da artırmaktaydı (Bayartan, 2009: 59). Bununla birlikte bu çalışmada Osmanlı idari taksimatındaki Anadolu vilayetini kapsayan bütün mekânlar değil incelenen tarihteki sancak merkezi ile buna bağlı kaza ve nahiyeler inceleme alanına dahil edilmiştir.

Bu çalışma açısından teorik olarak sorgulanacak çeşitli hususlar vardır. Örneğin başkentin arkası kesilmeyen taleplerine cevap ararken, Kütahya ve Kütahyalılar ile ne düzeyde karşılaştığı meselesi bunlar arasındadır. Bununla birlikte madalyonun diğer yüzü de çalışmada ele alınacak; kentin başkente tedarik sağlayan, kaynakları merkeze çekilen zincirin pasif bir halkası olup olmadığı hususu da gündeme getirilecektir. Diğer bir ifadeyle gerek padişah ve ailesinin, gerekse diğer orta ya da yüksek rütbeli memurların Kütahya'daki yatırımları sadece birer iktisadi girişim mi midir yoksa onunla birlikte yerel kaynakların merkeze aktarımı da söz konusu mudur? Bu sorular bir çırpıda cevaplaması zor olduğu kadar aslında tarih araştırmalarında pek üzerine gidilmeyen sorulardır. Meseleyi "bunların bir üçüncüsü olamaz mı?" şeklinde genişletmek de mümkündür. Hem İstanbul ekâbirinin Kütahya'nın kaynaklarını ele geçirmesi hem de yerelde işlemeyen mali ünitelerin nüfuzlu ellerde güvenle çalıştırılması sayesinde iki şehir açısından üretim ve istihdama katkıdan bahsedilebilir. Başkentliler Kütahya'daki kaynaklardan istifade ederken, Kütahyalılar da İstanbul'un kaynaklarından faydalanma şansı bulmuş olmalıdırlar tezi bu noktada yol gösterici olacaktır. Ayrıca Osmanlı adem-i merkeziyetçiliğinin belirgin bir şekilde hissedildiği ve Ayanlar Çağı olarak nitelendirilen dönemin Kütahya üzerinden anlaşılmasına da çalışılacaktır. Bu manada İstanbul'daki merkezi bürokrasinin klasik dönem mutlak monarşiden gerçek anlamda ayrılıp ayrılmadığı; ayrıldı ise bunun iki kent arasındaki örgütlenmelerde ne düzeyde izlenebildiği sorularına cevaplar aranacaktır. Hareket noktasını oluşturan bu tezlere ilişkin tutarlı verilere ulaşabilmek gayesiyle çalışma zaman bakımından da mikro tarihçilik örneği olarak tasarlanmış ve sadece 1760-1770 yıllarını içeren on yıllık süre üzerinde odaklanılmıştır. Böylece konunun daha net anlaşılabilmesi gayesiyle döneme ilişkin kaynakların derinlerine inilmesi ve daha geniş açıyla taranan belgelerden elde edilmiş doğrudan örnekler yardımıyla verilerin değerlendirilmesi metodu takip edilmiştir.

1. İstanbul'un İaşe-Tedarik Düzeninde Kütahya'nın Yeri

Osmanlı taşra kentlerinin mühim mesuliyetleri arasında başkentteki sarayların, sivil halkın ve kentte konuşlu askeri yapıların ihtiyaçlarını karşılamanın ciddi bir yer edindiği bilinmektedir. Buna istinaden İstanbul ile Kütahya arasındaki münasebetleri incelerken bu noktadan başlamak daha uygundur. Şaşırtıcı olmayacak şekilde bu konudaki en yaygın talepler zahire üzerine idi. Hatta zaman zaman yerli halkı zor durumlara itecek kadar ağır bir yük haline gelen bu istekler bir

gelenek halini almıştı. Örneğin Kütahya nahiyelerinden vezirlere her sene 1200 kile arpa, 100 çift saman ve 1100 araba odun verilmesi adet olmuştu (Yıldız, 1981: 46).

İncelenen dönemde benzer yükümlülüklerin devam ettiği görülmektedir. Örneğin 1769 tarihli bir hükümde, başkent halkı için Anadolu eyaleti genelinden istenen 100 bin kile zahirenin resmi alım (*mübâyaa*) kanalıyla toplanarak İstanbul'a nakli istenmekteydi. Kütahya halkı da tedarikle mesulken diğer sancaklardan gelecek zahirenin sorunsuz olarak başkente ulaştırılması sorumluluğu ise Kütahya mütesellimine yüklenmiştir (BOA, C. İKTS, 40/1991). Bir sonraki yılda çeşitli talepler olmuştur. Bir yandan Kütahya (Anadolu) eyaletinin sekiz kazasından mübâyaa yoluyla toplamda 100 bin İstanbul kilesi buğday istenirken (BOA, C. BLD.126/6278); öte yandan İstanbul halkı adına, livadan istenen aynı miktardaki hinta (buğday) için Kütahya livasına düşen pay 24913 kile olmuştur (BOA, D.MKF.d., 30468). Bu son talepte Kütahya'nın tüm eyaletin dörtte biri kadar bir ciddi bir yükü mesul tutulduğu görülmekte olup kentin sadece idari bakımdan değil mali bakımdan da eyalette mühim bir yer edindiği ortaya çıkmaktadır.

Kütahya, Anadolu vilayetinin merkezi olarak sadece hububat değil İstanbul adına başka isteklerle de karşılaşmıştır. 1762 tarihli genişçe bir fermanla kasaplardan, reayadan ve konargöçerlerden başkente koyun göndermeleri talep edildiği görülmektedir (BOA, MŞH.ŞSC.d, Kütahya 2 (6294)/73/186). Koyun getirecek olan ayrıca Türkmen ve celeplerin de güvenle seyahat etmeleri için bölge kadılikları uyarılırken; kasapbaşlıların da teslim sonrası ödemelerini peşin yapmaları tembihlenmiştir. Böyle bir emir, doğası gereği cebri bir satış işlemi içeriyor olsa da koyunların rayiç fiyatların altına satılamayacağı kararı ve devletin sağladığı asayiş ortamının, satıcıların bir kısmı tarafından olumlu karşılanması ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bakımdan Kütahya özelinde gerçekleşen buradaki istek, başka yerlerde başka zamanlardaki yüzlerce örnekten sadece biri olsa da çok dile getirilmeyen bir hususa da iyi bir misal olarak sayılabilir. Zira devletin taşrada her talebinin yerel ekonomiye veya sosyolojiye zarar vermediği; hatta nakit ihtiyacı olup da hayvanlarını satma arzusunda olanların lehine bir gelişme yaşandığı dahi söylenebilir.

İncelenen süreçte Kütahya, başkentteki merkezi ordu ve onun birimlerine doğrudan askeri ve mali destek de sağlamaktaydı. Örneğin Cebhâne-i âmirenin sefer takımları için un çuvalı ve deve kilimi istenen yerler içinde Kütahya da yer almış; ödemelerin peşin olarak bu kurumdan gönderilen mübaşir tarafından yapılacağı ve emtianın Mudanya İskelesi kanalıyla başkente nakledileceği belirtilmiştir (BOA, C. AS., 1185/52891). İstabl-ı âmirenin (saray ahırının) İnönü koruları mukataalarının bir kısmının da yine Kütahya'da arazileri bulunmaktaydı (BOA, ŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295)/47/169). Kente bağlı Kızılyakup köyü halkı ise bu kapsamda *taycıyân* statüsüne kavuşturulmuştu. Köylüler taycıyan çiftliklerinde elde ettikleri ürünlerin vergilerini (oşür ve yemlik samanı başta olmak üzere) bu statü ile İstabl-ı âmireye teslim etmekteydiler (BOA, AE.SMST.III, 3/154). Ancak aynı köyde başka tımar arazilerinin de olduğu ifade edilmelidir ki bu yapılanma, imparatorluk idaresinin taşradaki kaynakların tümüyle başkente aktarılması şeklinde bir iradesi olmadığını ve bir yerel denge siyaseti izlendiğini gösterir niteliktedir.18. yüzyılda Kütahya nahiyelerinden, vezirler için her sene 1200 kile arpa, 110 çift saman ve 1100 araba odun verilmesi ise yerel halkın şikâyetlerine sebep olacak kertede ağır yükümlülüklerdi (Gökbilgin, 1997: 1122). Dahası Kütahya'da üretilen çinilerin ticareti devam ediyordu (Bruce McGowan, 2006: 855). Hatta bu yüzyılda İznik çini üretiminin giderek güç kaybetmesi, gerek saray halkının gerekse diğer toplumsal gurupların Kütahya çinilerine olan talebini artırmıştı (Yılmaz, 2002: 436-438). Dolayısıyla kentte üretilen çinilerin başkent taleplerini karşılamaya devam ettiğini belirtmek gerekir. Örneğin İstanbul Ayasofya Cami'sinde Sultan I. Abdülhamid tarafından yaptırılan kütüphanenin çinileri Kütahya'dan gitmiştir (Eyice, 1993: 459). Yine bir 18. yüzyıl eseri olan İstanbul Büyükdere Cami'sinin mihrap süslemeleri de Kütahya çinileriyle bezenmiştir (Okçuoğlu, 1994: 363). Böylece pek çok taşra kentinde olduğu gibi Kütahyalılar da İstanbul halkının ve buradaki kurumların iase ve diğer meta taleplerine cevap vermeyi sürdürmekteydi.

2. Padişahın Kütahya'daki Gölgesi: Havass-ı Hümâyûn Yatırımları ve Selâtin Vakıfları

Osmanlı padişahları mülkün yegâne sahibi konumunda iken, bir devlet adamı olmanın yanı sıra adeta büyük bir şirketin yöneticisi (patronu) idiler. Selâtin vakıflarından, hanedan mensuplarına dağıtılan temliklere, arpalık tahsislerinden paşmaklık ünitelerine ülke kaynaklarını kendileri ya da aile efradı ve reayaya dağıtanlar ancak padişahlar olabilirdi. Bu manada *havâss-ı hümâyûn*, *hassâ-i hümâyûnya* da *hassî hümâyûn* olarak nitelendirilen ve bizatihi padişahın mülkü sayılan mali kaynaklar da gerek başkentte gerekse taşrada pek çok alana yayılmış durumdaydı. Örneğin incelenen zaman aralığında Gediz kazasında havas-ı hümâyûn arazileri bulunmakta ve bu tarlalarda zirai faaliyetler bir anlamda devlet desteği ile sürdürülmekteydi. Buradaki arazileri tasarruf edenlerin vefatında önce oğlu, kızı veya kardeşi gibi varislerine; onlardan kimse kalmadı ise talip olanlara tasarruf hakkının devredilmesi gerekiyordu (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/30/92). Ayrıca bunun voyvoda aracılığıyla ve tapu resmini ödemek koşuluyla gerçekleşmesi padişahın Kütahya'daki mali kaynaklarını kontrol etme çabasını yansıtırken, taliplerin aranması ise kendi içinde küçük bir rekabet yaratıyordu. Yine Kütahya'nın Seyyid isimli köyünün havas-ı hümâyûna dâhil edilmesi aslında çevredeki diğer mukataaların idarecilerine karşı ek bir koruma sağlıyordu. Zira hemen yakınlarda olduğu anlaşılan Sungur Bey mukataasının voyvodasının, bu köydeki reayadan on yedişer akçe almasına kesinlikle izin verilmemesi iyi bir örnek olarak zikredilebilir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/175/491). Aslında bu mukataa da başka bir Selâtin vakfının alt birimiydi. Zira kayıtlara göre Sungur Bey ve tevabii mülhakatının Sultan (IV.) Murad vakfına bağlıydı ve bu mukataa içinde Gediz kazasına bağlı Çukurviran köyü yer almaktaydı (BOA, C.EV., 37/1815).

Osmanlı sultanlarının ve aile bireylerinin gerçek birer “girişimci” olduklarına ilişkin verilerin izlendiği diğer bir alan selâtin vakıflarıdır. Burada araştırılan on yıllık süreç içinde sultanlara ait İstanbul ya da Kütahya merkezli vakıflar Kütahya'da kendilerini göstermekteydiler. Örneğin 1458 tarihli, oldukça erken bir döneme ait vakfiyesi bulunan (Çınar, 2019: 353) Kütahya Sultan Yıldırım Cami Vakfı'nın incelenen süreçte hâlâ canlı bir şekilde varlığını sürdürmesi ve köylerden gelirler elde ederek pek çok kişiye istihdam sağlaması bu kurumların gücünü görebilmek adına anlamlıdır. Vakfa bağlı Kütahya'daki camide imam, minare müezzini, kayyım, ferrâş (temizlikçi) gibi görevliler yevmiyeleri üzerinden maaşlarını almaya devam ediyorlardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/8/23). Vakfın İstanbul'da, saray Darüssaâde ağasının idare ve kontrolünde hayatına devam etmesi ise yine iki kentin ortak geçmişi ve başkent taşradaki mali kaynaklar üzerindeki ağırlığını görmek açısından önemlidir. (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/992/358)

İstanbul'da kurulu Sultan (I.) Selim vakfının da kent ve kırsalında sahip olduğu kaynakları vardı. Kütahya kazasındaki Uluköpük mukataası bu sıralarda Seyyid Süleyman isminde bir girişimci mültezim uhdesinde bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 47/290/893). Bu örnekte, söz konusu mültezimin, iltizamı kapsamındaki köylerden öşür toplama işini vekili aracılığıyla yaptığının belirtilmesi, bir “iç iltizam” sisteminin işletildiğini göstermektedir. Bu yöntemde iltizamları alan kişiler kendileri mukataaların başına gitmez, alt mültezimlere işlerini havale ederlerdi (Genç, 2000: 157). Söz konusu örneğin yansıttığı bir başka husus, görev yerlerine kendileri gitmeyip vekillerini gönderen mültezimlerin vergi toplamada bir hayli sıkıntılar yaşamalarıdır. Kuşkusuz mukataasının başından ayrılmayan mültezimler arasında da bu şekilde sıkıntılar yaşayanlar vardı; ancak Kütahya- İstanbul arasındaki mali ya da sosyolojik bağların yeterli seviyede kuvvetli ve yaygın olamamasında, burada örneği görüldüğü üzere, fiziki mesafelerin rolü olduğu söylenebilir.

3. İstanbullu Sair Vakıfların Kütahya Yatırımları

İmparatorluğun büyük vakıf örgütlenmesi içinde resmi ya da sivil görevleri olan İstanbul kaynaklı ancak hanedana mensup olmayan kimselerin de hatırı sayılır rolleri vardı. Bu pastadan pay almaya çalışan vakıflar araştırılan süreçte giderek daha fazla miri arazilerden pay almaya devam etmişlerdir (McGowan, 2006: 783). Dolayısıyla Osmanlı siyasi ve askeri tarihi pekiyi bir dönem geçirmiyor olsa bile, vakıfların bu süreçte canlılığını kaybettiği söylenemez. Bu canlılığın 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kütahya'daki varlığı net bir şekilde takip edilebilmektedir. İstanbul merkezli kurulan Cafer Çelebi bin Taci Bey vakfının bu dönemde Simav pazarında kira geliri sağlayan dört adet dükkânı bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/158/435). Bu verinin elde edildiği kayıta vakfın 1513 yılındaki vakfiyesinde dahi bu dükkânların yer aldığı belirtilmekte olup böylece köklü bir kurumun kentteki uzun soluklu yatırımına şahit olunmaktadır. Dükkânların çifte kira gelirleri (muaccele/müeccele) ise vakfiyede 7234 akçe olarak geçtiği görülmektedir. Ancak kurumun bu gelirlerinin Cafer Çelebi mescidinin ve medresesinin görevlilerine ya da mensuplarına tahsis edilmesi, söz konusu vakıfların yatırımlarından gelecek refahın her zaman Kütahya'ya aktarılmadığını göstermektedir. Benzer biçimde İstanbul merkezli Ebu Eyyub Ensari vakfının da Kütahya'da varlıkları olup Gümüş kazasına bağlı Köprüviran ve Etne (?) köyleri bu kapsamdaydı. (BOA, AE.SMST.III, 213/16786). Vakfın bu yatırımının aynı zamanda baltacı olan bir mültezim tarafından idare edildiği görülmektedir ki bu durum İstanbul merkezli bir yapının taşradaki varlıklarını merkezden ve tecrübeli isimlerle kontrol etme çabası olarak yorumlanabilir.

Sadrazamlardan müteveffa Hekimoğlu Ali Paşa'nın (ö.1758) İstanbul'da yaptırdığı caminin vakfının mukataaları içinde 1761 yılı kayıtlarına göre Gümölcine ve Kütahya (Gediz) şaphane mukataası da bulunmaktaydı (BOA, C. EV., 375/19025). Vakfın bu akarı ilginç bir şekilde padişahIII. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'a mâlikâne olarak tahsis edilmişti. Sonra bu kısmın, Divan-ı hümayûn hâcegânından Seyyid Abdülkerim isimli bir kişiye Hicri 1174, 1175 ve 1176 yılları için 3 yıllığına iltizama verilmesi Kütahya özelinde gerçekleşen mali hareketliliklere dair kayda değer bir örnektir. Abdülkerim, şap üreticilerine hammadde ödemesini yapıp nakliye masrafını çıktıktan sonra iltizamın senelik taksitini Şah Sultan'a ödeyecekti. Mültezim ayrıca İstanbul, İzmir ve sair depolarda mevcut olan ve sonradan eklenen şapların ücretini sahiplerine ödeyerek onlara malik olacak; ardından (muhtemelen) bunları dilediği şekilde satacak ya da kullanacaktı. Osmanlı üretim düzeninin binlerce parçasından biri olarak bu anlaşma maddeleri, Kütahya kentindeki işletmelerin başkent kaynaklı sermaye ve nüfuz sahiplerinin kontrolünde olduğuna dair anlamlı bir örneği teşkil etmektedir.

İki yıl sonrasına ait bir başka kayıta ise padişahın kızı Şah Sultan ile birlikte diğer kızı olan Mihrişah Sultan'ın birlikte Gediz mukataasına mâlikâne olarak sahip oldukları ifade edilmektedir (BOA, C.DRB., 43/2117). Elbette padişah kızlarının Kütahya'ya yerleşerek bu akarla ilgilenmeleri beklenemezdi. Söz konusu mâlikâne (şaphane) hisselerine kethüdarları Hüseyin Ağa ve Ömer Efendi aracılığıyla hükmetmekteydiler. Ancak onlar da taşradaki pek çok kaynağı yerinde idare edemeyecekleri için alt birimlerde mültezimlere ihale etmişlerdir (BOA, AE.SMST.III, 18/120). Burada bir sivil kökenli kurucusu olan vakfın içinde hanedan üyelerinin mâlikâne hisselerine sahip olduğunu görmek oldukça anlamlı olmakla birlikte yine buradaki atamalar başkent taşra kaynaklarını yönetme ve transfer etme noktasında orta seviyeli beratlı kesiminin rolünü bir kez daha ortaya koymaktadır. 1764 yılı kaydına göre alt kademedeki mültezim (Elhâc Ali) Gediz şaphanesinden elde edilen mahsulü önce İzmir'e nakledecek arkasından Trablus, Mısır, Tunus, Cezayir, Girit, Sakız ve diğer Akdeniz adaları ile Yafa ve Kazdağı'na transferine göz kulak olacaktı. Dolayısıyla küçük bir örnek gibi görünse de iki şehir arasındaki bağların oldukça geniş başkaca ağlara santral görevini üstlendiği görülmektedir. Aslında bu uygulamalar karmaşık sayılabilecek bir organizasyon örneği olsa da imparatorluğun merkezi bürokrasisi, sermaye

sahipleri ve taşra girişimcilerinin gayet iyi yapılandırılmış bir çalışma ağı da izlenebilmektedir. Ancak burada kapitalist gelişme açısından pek de istenilmeyen bir durum olarak devletin fazlaca müdahaleci tutumu ayrıca belirtilmelidir.

Başkent kaynaklı vakıfların Kütahya'ya olan ilgisi bunlarla sınırlı değildir. İstanbul Kuruçeşme semtinde kurulan Gazanfer Ağa-i Atik vakfı Kütahya'da varlığı görülen diğer kurumlardandır. Gediz'de bir cami (Gedus Camii-i Şerifi) inşa ettiren vakfın (BOA, TS.MA.e, 454/4; BOA, C. MF., 58/2895); araştırılan süre içinde burada ayrıca birer adet, han, hamam ve kahvehanesi ile beraber 30 adet dükkânı olduğu kaydedilmektedir (Erbil 2019: 72). Bir başkası olan Tevki Cafer Paşa vakfı ise, İstanbul'da Sultan Selim semtinde kurulmuş olup yatırımları arasında Simav kazasında kira gelirleri sağlayan dükkânlar ve evler bulunmaktaydı (BOA, C.BLD. 148/7361). Vakfa ait bu bilgilerin ulaşıldığı kayıt aslında bir başka gerçeği de barındırmaktadır. Zira müessesenin bahsi geçen kiralık mekânlarında herhangi bir şekilde açığa çıkma, feragat ya da intikal gibi gelirleri doğrudan etkileyecek gelişmeler olduğunda, bunlara imza atan kiracıların ödemeleri gereken vergilerden kaçınmak adına vakıf yönetimine haber vermedikleri iddia edilmektedir. Dolayısıyla her ne kadar yerelde vakıf adına sorumlu kişiler olsa da taşradaki kaynakların ve insanların başkentten yönetiminin zorluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Devletin bu iddiaların doğruluğunu araştırma kararı alması anlamlı olsa da 18.yüzyılın ikinci yarısında mali yatırımlara imza atan oluşumların yaşadıkları zorlukların önceki asırlardan pek de farklı olmaması ayrıca dikkat çekicidir.

İstanbul'da kurulmuş köklü vakıflardan merhum Sadrazam Rüstem Paşa vakfının Kütahya'daki kaynakları da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Şehirde Balıklı (?) Hamam ve icareli dükkânlar ile yine Kütahya'ya bağlı Karaöz köyü arazilerinin öşür gelirleri müteveli Cıgalazade Mir İbrahim tarafından idare edilmekte; ayrıca vakfın Kütahya kazasında bu sıralarda faal bir medresesi bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/80/237). Kitabesine göre Rüstem Paşa tarafından 1550 yılında yaptırıldığı anlaşılan bu medresenin (Altun, 1981: 3); 18. asrın başlarındaki kayıtları da akarların gelirlerinin öğrencilere destek olmaya devam ettiğini yansıtmaktadır (Öntuğ ve Aydın, 2019: 31). Böylece asırlardır devam ettiği üzere kurumun gelirlerinden bir bölüm, öğrencilere harcanıyor; arta kalan miktar vakıf hesabına aktarılıyordu. Ayrıca buradaki örnekte başkentte kurulan güçlü bir vakfın taşradaki idaresi yine Cıgalazadeler gibi güçlü bir soydan gelen şahsa teslim edildiği görülmektedir. Belki de bu noktada taşra kaynaklarının idaresinin büyük nüfuz sahibi aileler arasında kalması çabası yansıyor. Zira kendisinin *evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere*(babadan oğula) müteveli olduğunun belirtilmesi bu politikanın takip edildiğine işaret etmektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/177/531). Ayrıca Cıgalazade İbrahim de en azından Hicri 1170 (Miladi 1756-1757) tarihinden itibaren bu işi aynı kazada sakin Ahmed Efendi isimli bir müderrise devretmiş (*emaneten sipariş etmiş*), ancak o da bu tarihten itibaren ne topladığı vergi ve kira gelirlerini ne de talebe hakkını müteveliye teslim etmeyerek usulsüzlük yapmıştır. Daha sonra vakfın gelirlerinin toplanması için ise Kütahya sakinlerinden Seyyid Hüseyin ile *vekil* adı altında anlaşılmıştır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/177/531). Bu çalışmada kimi örneklerde tespit edildiği üzere yine başkentteki girişimcilerin bir nevi "iç iltizam" şeklinde uzaktan idare etme çabasının olumsuz karşılıkları görülmektedir. Bununla beraber İstanbul merkezli vakıfların Kütahya eğitimine verdiği desteğin de doğrudan tespiti söz konusudur.

İstanbullu olan Silahdar Mehmet Paşa da incelenen dönemde kentte vakıf kuranlar arasında yer almıştır. Bu süreçte 1761 ve 1764 yıllarında Anadolu valisi olarak sancakta bulunan Mehmed Paşa, kurduğu vakıf ile Takvacılar Camii'nin onarımını sağlarken; vakfın kaynağı olarak pek çok dükkânın geliri aktarılmış ve 15 kişi istihdam edilerek kent ekonomisine katkılar sağlamıştır (Zeyrek, 2015: 47-50).

4. Beratluların Ördüğü Mali İçerikli İstanbul- Kütahya Ağları

Buraya kadarki notlar, İstanbul ile Kütahya kentleri arasındaki ilişki ağlarını ören kişilerin padişah başta olmak üzere hanedan mensupları ve sadrazamlar gibi nüfuz bakımından yüksek mertebelerde olan kesimlerin temsilcileri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu zümrelerin hiyerarşik sıralamada daha aşağılarında yer alan berat sahipleri de iki şehir arasındaki bağların kurulmasında etkin roller üstlenmişlerdir. Beratluların bahsedilen diğer zümreler gibi, Kütahya kaynaklarının bilhassa toprak (ziraat) ile ilgili olanlarına yöneldikleri ifade edilebilir. Zira 1760 sonrası Mısır’da yaşanan siyasal gelişmeler ve 1768- 1774 savaşının yan etkileri, zirai alana da tesir etmiş ve buradan başkente gelen hububat sekteye uğramaya başlamıştır (McGowan, 2006: 845). Dolayısıyla araştırılan dönemde Anadolu hububat kaynakları çok daha değerli bir hale gelecek; bunlara sahip olma kaygısı beratlılarda da net bir şekilde görülecektir.

Beratlular içerisinde Kütahya’da mali kaynaklara hükmeden kişiler listesine saray görevlileri ve taşradaki saray hizmetkârları ile başlanabilir. Osmanlı tarihinde sarsılmaz bir yeri olan İstanbul saraylarının, iâşe-ikmal düzeninde ya da her türlü mali transferlerdeki organizasyon becerisi bilinmektedir. Kütahya’daki “şahin getiriciler” zümresinin sarayın av partilerine destek verdiğini görmek, iki kent arasındaki bağların zenginliğine işaret etmektedir. Kütahya’nın Gümüş nahiyesinde 1140 akçelik, *şahin getiriciliği tımarına* sahip olan Mustafa Sipahi bu ağın sayısız neferinden sadece birisiydi (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 44/112/299). Arazileri içinde bir mezranın adının Doğanlı Mezrası olarak kaydedilmesi ve bir köyün de Doğan Arslan isminde geçmesi bu yapılanmanın uzun soluklu tarihine işaret etmektedir. Yine saraydaki hassâ şahincibaşının mâlikâne kapsamında zeâmet statülü ve alt iltizama devrettiği Kütahya’da arazileri bulunmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/294/888, Evâsıt-ı Receb 1174, Şubat 1761).

Osmanlı divanının tecrübeli mensupları da bu zaman diliminde Kütahya’da pek çok araziye hükmetmişlerdir. Divan-ı hümâyûn kâtiplerinden Osman, kentte Fakirviran nahiyesinde Arslanlı köyü başta olmak üzere 20 bin akçelik toprakların zaimi konumundaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/28/79). Hâcegân-ı Divân-ı hümâyûndan Haşim Efendizade Esad Efendi de Kütahya’da zeâmet tasarruf etmekteydi (BOA, AE.SMST.III, 203/15978). Kütahya dışında Saruhan, Hüdavendigar, Kütahya, Bolu ve Konya’nın sancak ve nahiyelerinde genişçe bir alanda zeâmete sahip Esad Efendi’nin vefatının ardından tüm araziler üç oğluna kalmıştır. Bu örnek bir yandan taşradaki mali kaynakların, tımar sisteminin de elverdiği şekilde, güçlü kişiler elinde kalmaya devam ettiğini göstermekte; diğer yandan merkezi otoritenin yerelde ya da merkezde güç kazanma potansiyeline sahip ekâbirin gücünü kontrol altında tutma politikasının örneği olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca buradaki tımar sahibi kardeşlerin İstanbul’da yaşamaya devam edecekleri yönündeki güçlü olasılık, iki kent arasındaki gelişmesi muhtemel sosyolojik ve ekonomik bağların çok güçlenemeyeceği anlamını taşımaktadır. Nitekim Kütahya’daki kaynaklara hükmeden kişilerin başkentten ayrılmamaları başlangıçta ifade edilen “artı ürünün sömürüldüğü” yönündeki bakış açısına uygun bir durumu yansıtmaktadır. Kuşkusuz bu ne sadece tımar sisteminin ne de sadece Kütahya’nın sorunu olmayıp bütün Osmanlı tarihine sirayetmiş bir olgudur. İmparatorluğu tek merkezden idare etme ve reyayı mümkün olduğunca kontrol altında tutma politikası, başkent değerini artırırken; buradaki sermaye ve sermayedarların ülke geneline yeterince ve serbestçe yayılması pek mümkün olamıyordu. Sıkı denetim altındaki başkent sermayesinin bu süreçte de Kütahya’ya akışı devam etse bile, bu akış kâr amaçlı kapitalist girişimcilerin elinde değil, daha çok memurları ile sahaya hâkim olan devletin iradesinde olabilmıştır.

İstanbul’da sarayda görevli beratlı zümresi Kütahya’daki arazilere mutasarrıf olma noktasında ortaklıklara da girişmişlerdir. Divan-ı Hümâyûn Haremeyn muhasebecisi Ahmed, Hassa silahşor İbrahim ve yine aynı görevden Seyyid Ahmedpaşazade Mir Ataullah, Çal kazası ve tevabiinde zeâmet sahibi idiler (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 48/209/655). Bir başka örnekte ise 1762 yılında

sadrazam divitdârı (devatdarı) olduğu bilinen Ahmed Nüzhet'in, Kütahya alaybeyi Salih'in feragat (*kasr-ı yed*) ettiği Kütahya sancağında İmer (?) isimli köy başta olmak üzere toplamda 4 bin akçelik tımar toprağının tasarruf hakkını 150 kuruşa aldığı; ancak sonrasında böyle bir tımar arazisi olmadığını öğrendiği görülmektedir. Beklendiği üzere divitdâr derhal mahkemeye başvurmuş; iddiasının araştırılması için Anadolu valisi ve Kütahya naibine görevlendirilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/136/392). Divitdâr eğer mesafe kısa ya da ulaşım kolay olsaydı muhtemelen araziye yerinde görece, ondan sonra beratla üzerine almak için ödeme yapacaktı. Belki benzer yüzlerce sahte tımar örneği vardır; ancak burada önemli olan husus yine iki kent arasındaki fiziki mesafelerin sağlıklı iktisadi ve toplumsal bağlar oluşmasına engel olduğuna dair izlere rastlanmasıdır. Topkapı Sarayı idaresi, Kütahya'nın maddi kaynaklarının idaresini kendi mensuplarına bağlama düşüncesini eyleme geçirmek adına muvazzaf ordu mensuplarına ve hizmet ehline de bolca araziler tahsis etmiştir. Aralarında yeniçeriler, kapıcıbaşılar, müteferrikalar ve çavuşların bulunduğu genişçe bir kesim Kütahya'daki kaynaklara hükmedenler arasındaydı. Bunlar içinde önemli bir konumda olanlara haslar verildiği tespit edilebilmektedir. Eski İstanbul (yeniçeri) ağası olan Mustafa Ağa'nın tasarrufunda, Tavşanlı nahiyesinde Çukur isimli köy *baş kalemi* olmak üzere 80500 akçelik arazileri vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/196/600). Aslında bu araziler *hass-ı mirliya-ı piyâdegân-ı Kütahya* kapsamındaydı ve bunların görece özerklik sağlayan statüde *serbest* olarak belirtilmesi Osmanlı maliye uygulamalarının doğal yansımasıydı. *Serbest tımarlar* padişah haslarından başlayarak, beratlı kesime ait olan tımarlara kadar inen dirlikler için kullanılan bir ifade olup bu toprakların mutasarrıfları bazı vergileri müstakil olarak kendi hesaplarına toplarlardı. Bir imtiyaz olduğu açıkça görülen bu tımarlar, sahiplerine nispeten daha rahat hareket etme olanağı sağlıyordu. Örneğin bu statüdeki tımarlarda sancak beylerinin *rüsûm-ı serbestiye* denilen bazı vergilere müdahalesi engelleniyordu (Barkan, 1979: 310-311). Dolayısıyla bu örnekte olduğu gibi serbest statülü olması sebebiyle zaten güçlendirilmiş olan haklara, dışarıdan müdahale edilmemesi gerekiyordu.

Beratlılar içinde has sahibi askerler azınlıkta kalırken, onların büyük çoğunluğun "zaim" statüsünde bölgeye "tayin edildiği" ve bir kısmının da ayrıca mülkler edindiği ifade edilebilir. Bu kişiler hem taşradaki kaynakların kontrolünü sağlıyor hem de yerelde devletin nüfuzunu temsil ediyorlardı. Kimliklerine yakından bakılması halinde bu hususlar daha net ortaya çıkmaktadır. Örneğin hassa silahşorlardan müteferrika Mehmed, sadece Kütahya'da değil Sultanönü sancağında zeâmeti kapsamında topraklara mutasarrıftı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/252/726). Elhâc Hasan karakulağın ise bir dergâh-ı âli müteferrikası olması yanında yine Kütahya, Ankara, Menteşe ve Sultanönü'nde toplamı 47630 akçelik arazileri vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/323/978). Karakulak tabiri bir resmi görev olup daha çok sadrazamların haberciliği görevini yürüten emir çavuşları için kullanılmaktaydı (Özcan, 2019: 23). Bir diğer sadrazam karakulağı olan Ali'nin ise zeâmet tasarrufunun yanı sıra Kütahya'da Çavuşçuk köyünde malik olduğu koyunları vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 37/323/180). Bir çoban gözetiminde hayvanlarını besleyen Zaim Ali'nin bu tavır başkentteki beratlıların sadece birer vergi tahsildarı rolünü üstlenmediklerini, bununla birlikte malik oldukları sermayelerini tarım ile zenginleştirip artırma gayreti içindeki kapitalist sermayedarlar olabileceklerini göstermektedir.

Kula ve Simav'da arpa ve buğday ekilen araziler ile çiftliklere toplam 68855 akçelik gedik üzerinden mutasarrıf olan dergâh-ı ali kapıcılar kethüdası olan Seyyid Ahmed ise üç farklı çiftliği ortağı ile birlikte işletmekteydi. Ayrıca hububat ekilen arazilerinin öşürlerini toplamada zabitlerden faydalanmaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/21/58). Dolayısıyla Seyyid Ahmed'in durumu, kendisi başkentte kalan toprak aristokrasisinin temsilcilerinin işleri nasıl yürütebildiklerine dair önemli bir misal olarak sayılabilir. Ömer isimli dergâh-ı ali çavuşunun ise zaim rolüyle Kütahya'da arazilere mutasarrıf olmasının dışında kemankeş olduğu görülmektedir ki aslında bu husus, merkezi bürokrasinin temsilcilerinin taşradaki (Kütahya'daki) dağılımının da çeşitlendirildiği anlamına gelmektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/51/142). Kuşkusuz çok

daha fazla veriye ihtiyaç olsa da buradaki asker/askerî zümresi mensuplarının alt görev alanlarındaki farklılıklar, onların taşrada devletin temsilcisi olduklarını unutmadan ve kök salarak ayanlaşmadan hizmet etmelerine dönük bir siyaset olarak görülebilir. Muhtemelen bu sıkı kontrolcü yapı nedeniyle çoğu geçici olarak görevlendirilen ve Kütahyalı olmayan beratlı kesimin sadece görevleri süresince kentte kalarak daha sonra başkente döndükleri ifade edilebilir. Böylece ifade edildiği üzere bu durum da onların yerelde güçlenecek kanalları işletmeleri açısından elverişli rekabetçi kapitalist ortamların doğmasına müsaade etmiyordu.

İstanbul'daki zeâmet sahiplerinin de Kütahya'da "iç içe iltizam" uygulaması örneğinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Yeniçeri Atallah'ın zaimliği örneği çalışma açısından oldukça açıklayıcı niteliktedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 53/213/637). Tavşanlı ve çevresinde zeâmet arazilerine hükmeden Atallah, Hicri 1180 (Miladi 1766/1777) senesine ait vergilerin toplanması yükümlülüğünü İstanbul sakinlerinden Seyyid Hafız Halil'e 3 yıllık olmak üzere iltizam yöntemiyle devretmiş; o da sonrasında Selim isminde bir başka kişiye iltizam etmiştir. Böylece İstanbul beratlı kesiminin Kütahya'daki yatırımlarını ve tasarruflarını doğrudan kentte yaşayarak kontrol etmek yerine daha alt birimlerdeki kişilere ya da yerel unsurlara terk etme eğilimleri bir kez daha görülmüş olmaktadır. Geçici süreyle Kütahya kaynaklarını yönetenlerin temel gayeleri tasarrufları süresince kendi cephelerinden azami kar sağlayarak kentten ayrılmak olduğu için kısa vadeli hesaplar, yerelde güçlü bağların kurulmasına engel olmuş gibidir.

5. Sermaye Sahipleri Cephesinden İstanbul- Kütahya İlişkileri

Osmanlı tarihi boyunca sermaye sahibi zümrelerin ekonomik yaşamdaki faaliyetlerine dair önemli bilgiler hem arşiv kaynaklarına hem de modern araştırmalara yansımıştır. İmparatorluk nakit ekonomisinin darlığa düştüğü zamanlarda bu gurupların kredi sağlayıcıları olarak devreye girdikleri ve belirli oranlarda faizler karşılığında para kanallarını açtıkları görülmektedir. İşte sarraf kesimi de bu zümrelerden olup onlar Sultan III. Mustafa devrinde de oldukça etkin bir rolde idiler. Hatta İnalçık'a (1999: 190) göre bu yıllarda sarraflar paranın (altının) değerini düşürecek kadar güçlü konumda idiler. Bu bölümde bilhassa İstanbullu sermayedarların taşradaki, Kütahya'da olanların ise başkentteki faaliyetleri incelenmekte; başta borç verme münasebetleri olmak üzere türlü mali işlemleri irdelenmektedir.

İncelenen arşiv vesikalarından elde edilen bulgular, istisnalar görülse de kredili sermaye akışının başkentten taşraya doğru olduğunu ve sarrafların çoğunlukla gayr-i Müslim kişilerden müteşekkil bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yine örnekler üzerinden gidilmesi suretiyle sermayedarların kimlikleri ile birlikte cereyan ettirdikleri sermayelerin miktarı ve yaşanan ödeme sorunlarına açıklık kazandırılabilir. İstanbul sakinlerinden Agop, Artin ve Kifork isimli sarraflar, dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından Veli Ömer'e, Kütahya'da evinde misafir iken bir süre önce borç para vermişler; ancak bu borçtan 19500 kuruş alacak hakları olduğunu ileri sürerek mahkemeye başvurmuşlardır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 34/381/1168. Ömer'in "söz konu para benimdir ve bunlardan ay be ay murâbahasını (faiz gelirini) alırım" şeklindeki iddiası doğru olmadığından olsa gerek bu paranın kendisinden tahsil edilmesi kararının alındığı görülmektedir. Sarraflarca vekili olarak seçilen bir diğer sarraf Ohannes ise görevlendirilen bir mübaşir ile Kütahya'ya gelerek; üç bin zira arsa, bir altın saat, 1200 vukiyye kahve, altmış kilim, 600 zira Şami dibek (?)ve 70 kuruş nakit akçe verilmesi üzerinde Ömer ile anlaşmışlardır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/124/369). Böylece iki kentte yaşayanların finansal ilişkilerinde görece büyük meblağların rol aldığı görülmekte; kentte görev yapan şahısların aslında sadece birer "memur" olmaktan öte sermaye hareketliliğine imza atan ve ticari değere sahip metalara hükmeden kişiler oldukları da anlaşılmaktadır. Ne var ki Ömer tahsil için gelen mübaşire de çeşitli hilelere başvurmak suretiyle ödeme yapmayınca sarraflardan Agop, meselenin bizatihi Divan-ı hümâyûnda görüşülüp hakkının burada iade edilmesini talep etmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 36/102/269. İddialar ve sorunlardan öte burada önemli olan bir başka husus sermaye sahipleri ile finansal kaynakların kullanımı konusunda uzman sarraflar

arasında görülen nakit transferleridir. Kütahya ile İstanbul arasındaki mesafeye rağmen finansal kazanç peşinde olan girişimcilerin varlığı herhalde daha fazla önemsenmesi gereken husustur.

Zımni sermaye sahiplerinden İstanbul'da Çıkırıkçılar mahallesinde sakin, muhtemelen yukarıda bahsedilen kişi ile aynı şahıs olan, Sarraf Kifork veled-i Ohannes, 1761 yılına ait bir kayda göre, Kütahya'da yaşayan Mehmed Ağa bin Maksud adlı bir kişiden, Lala Hüseyin Paşa mahallesinde buluna bir ev ile Gümüş nahiyesinde bir değirmeni üç yıl önce satın almış; daha sonra bunu Mehmed Ağa'nın hanımına geri satmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/58/146). Mehmed Ağa'nın (Maksudoğlu) sarraf Kifork (Kivork) ile ilişkisi başka şekillerde de devam etmiş; bir başka kayda göre ağa, sarraftan 2500 kuruş borç almıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/67/171). Ne var ki ağa borcunu ödemediği gibi izini kaybettirince evinin mühürlenmesi ve borcu miktarınca malına el konulması için *buyruldu* çıkartılmıştır.

İstanbul sarraf Kivork, Kütahya'da oturmakta olan Hacı Ali isimli bir şahıstan da 4900 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek mahkemeye müracaat etmiş; elindeki belgelere istinaden kendisine iade edilmeyen bu meblağın tahsilini istemiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295), Saya No: 68, Hüküm No:100). Müşteki tarafından, Hacı Ali'nin etrafındaki insanların çokluğuna güvenerek borcunu ödemediği iddia edilmiş, yazılan emir gereğince Anadolu valisi ve görevlendirilen bir çavuş vasıtasıyla iddianın gerçek olup olmadığının araştırılması; hakikaten ödenmemiş bir borç varsa bunun derhal sahibine teslim edilmesi emredilmiştir. Bir başka kayıta (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 42/294/939), aynı kişilere ait daha özel bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre dört beş seneden beri alacağını tahsil edemediğini belirten sarraf, bu paranın murabaha sermayesi olması sebebiyle bundan istifade edenlerin de muzdarip olduklarını belirtirken iki kent arasında kurulan finansal ilişkilerin farklı yönleri görülmektedir.

İstanbul sarraflarından David'in Hacı Hasan isimli Kütahyalı bir kişiye verdiği 190 kuruşluk borcuna ait bilgiler ise finansal münasebetlerin her zaman çok büyük meblağlar üzerinden kurulmadığını göstermektedir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 37/114/367). Bununla birlikte her ne kadar borç ilişkisi için *cihet-i karz-ı şer* olarak kurulduğu ifade edilse de bunun da kredi mahiyetinde faiziyle ödenecek bir borç olduğunu gerek diğer örneklerden gerekse sarrafların genel uygulamalarından anlamak zor değildir. David sarrafın aynı kayıta yine Kütahya'da yaşayan Kaftancı Hiran oğlu Artin zimmetinde de 300 kuruş alacağı olduğu bilgisi onun Kütahya halkı ile sıkı mali bağlar kurduğuna işaret etmektedir. Sarrafın her iki kişiden de alacağını tahsil edememesi üzerine, bir mübaşirin görevlendirilerek ödemelerin tahsiline çalışılması ise imparatorluk hukuki makamlarının bulduğu mutad çözüm yollarındandı.

İki kent arasındaki nakit ağlarını örenler içinde her iki tarafın Müslüman reaya olduğu örnekler de vardır. Kütahya'da meskûn olan Mehmed Ağa bin Salih, İstanbul'da yaşayan Aişe binti Ahmed Ağa bin Dilaver'den 1757 yılında 1925 kuruş borç almış, ancak ödemede güçlük çekince mahkemelik olmaları sonrasında Kütahya kadısı huzurunda 1761 yılında tüm borcunu ödeyebilmiştir (BOA, TS.MA.e, 189/4). Bir ağanın kızı olarak Aişe Hanım'ın Kütahya'da bir başka ağaya yüklü bir miktarda borç vermesi iki şehir arasındaki bağların ayrıntılarını yansıtmaktadır. Daha derinlere bakıldığında ise Aişe Hatun'un eşinin Kütahyalı Seyyid Tahir isimli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır (BOA, TS.MA.e, 189/18). Eşinden boşandıktan sonra nafaka alamadığı için mahkemeye başvuran Aişe Hanım hakkında, eşinin kendisine mihr olarak 500 kuruş nakit akçe ve düzenli olarak nafaka ödemesi hükmü İstanbul'da karara bağlanmıştır. Sosyolojik tabakada ağa ve seyyid gibi üst makamlara işaret eden bir Kütahyalı ailenin bireysel yaşamından yansıyan bu örnekler, bu tür nakdi bağları kuranların nispeten yüksek maddi güce sahip oldukları gerçeğini yansıtmaktadır.

1761 yılında borçlanma ilişkisi kuran İstanbul'da sakin Seyyid Abdülhalim ile Kütahya'da Hacıköy isimli köyde yaşayan Uyacıklızade (?) Mahmud ise, 5 yıl sonra ihtilaf yaşayarak mahkemeye gelmişlerdir. 550 kuruşluk borçlanma anlaşması resmi belge (*temessük*) ile kayıt

altına alınmasına rağmen borcu alan Mahmud tarafından, 350 kuruş ödenmiş kalan 200 kuruş ise iade edilmemiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 48/177/566). Abdülhalim kendisi gelemeyeceği için vekil olarak (muhtemelen) Kütahya'da yaşayan Germiyanzade Memiş Ağa'yı vekil tayin ederek gerekli meblağın ona ödenmesini talep etmiştir. Bu ilişkide bilhassa Germiyanzade Ali Ağa'nın rolü öne çıkarılmalıdır. Zira iki kent arasındaki kişilerin sosyal ve ekonomik münasebetlerinde aracı rolü oynayan yerel ayanların varlığı görülmektedir.

Müslümanlar arasındaki nakit para münasebetlerinde tüccarları görmek şaşırtıcı olmasa gerekir. Aslen Gedizli olan ve burada yaşamaya devam eden tüccarlardan Molla İbrahim, zaman zaman başkente giderek orada da geçici olarak meskûn olmaktadır. Ortağı olan Elhâc Ali ise Kütahya'da yaşamaya devam eden bir tüccardır. Ancak 1762 senesinde Molla İbrahim hayatını kaybedince, ortağı mahkemeye başvurarak kendisinde 3027 kuruş alacak hakkı kaldığını iddia etmiş ve bunu resmi kararla geri alabilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/376/1127). Burada iki ortağın aralarında sermaye-emek birleşimi ile ortaklık kuran girişimciler olduğu anlaşılmaktadır ki böylece Osmanlı tarihinde çok fazla örneğine rastlanmayan ticari teşebbüslerden birisine tesadüf edilmiş demektir. Muhtemelen bu ortaklıkta alacaklı olan Ali sermayesi ile rol alırken; İbrahim emeği ile ticari faaliyetleri yürütmekteydi.

Burada kayda geçirilen borçlanma ilişkilerinin ödeme sorunları nedeniyle günümüze yansıyan finansal hareketler olduğu görüldü. Kimi olaylarda ise borçlanma ilişkisinden ziyade hırsızlık sayılabilecek hileli işlemlere imza atılmıştır. Bu tür yasadışı işlerde, yukarıda başka bir örnekte de geçtiği üzere suçluların başkentten Kütahya'ya kaçtıkları görülmektedir. Başından bu minvalde bir olay geçen İstanbul Sandal Bedesteni tüccarlarından sarraf Razhermiz (?), Hicri 1170 (Miladi 1756/1757) yılında Serkiz isimli bir reayaya 488,5 kuruşluk emtia satmış ve bu miktarda alacağı olduğuna dair mühürlü belge çıkartmıştır. Ancak, tüccarın iddiasına göre Serkiz'in bu şekilde insanları aldatarak eşyalarını gasp eden bir kişi olduğu ortaya çıkınca ödeme yapmadan Kütahya'ya firar etmiştir. Rahermiz'in vekili, Serkiz'i Kütahya'da bulduğunda bu sefer çeşitli yalan ifadeler ve inkâr yoluna başvurunca Kütahya mütesellimi görevlendirilerek bahsi geçen vekile ödeme yapması, eğer bu da gerçekleşmezse şahsın gözaltında başkente gönderilmesi emri iletilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/197/603). Bu son örnek sağlıklı ya da ödeme sorunlu bir finansal ilişki olmaktan öte doğrudan hırsızlık örneği olup gerek bu şekildeki vakalar gerekse yukarıda bahsedilen ödeme problemleri sermaye sahiplerinin ileride yapacakları finansal girişimlerine katkısı olmayan bilakis onların cesaretlerini kıran gelişmelerdi.

6. Sosyolojik Açıdan İstanbul-Kütahya Arasında Kurulan Bağlar

Osmanlı tarihinin 1760-1770 yıllarını kapsayan zaman aralığında İstanbul ile Kütahya kentleri arasındaki iktisadi bağlar ve bunları inşa edenler üzerinde duruldu. İncelenen süreçte bu bağları kuran kişilerin hangi sosyolojik yelpazede yoğunlaştıkları hususu ayrıca değerlendirmeye muhtaçtır. İmparatorluk başkenti ile taşrada bir kent arasındaki ilişkileri bir makale kapsamında anlamaya çalışırken kuşkusuz, tespit edilen kişilerin bütün fotoğrafı yansıttığı iddia edilemez. Ancak çalışma kapsamında kendilerinden haberdar olunan kişiler çeşitli yorumlar yapılmasına müsaade eder niteliktedir. Öncelikle buradaki verilere dayanarak, iki kenti bağlayan kanalları inşa sürecinde tespit edilen kişileri ana hatlarıyla beş farklı kategoride sıralamak mümkündür. Bunlar: Padişah ve diğer hanedan mensupları; Divân-ı hümâyün üyeleri, Topkapı Sarayı'na bağlı askerler; vakıf sahibi ekâbir; seyyid, ağa, ağa kızı gibi toplumsal statü bakımından görece üst katmanlara işaret eden siviller ve sermaye hareketliliğine imza atan çoğunluğu Yahudi tebaadan oluşan sarraf ve tacirler. Bunlara ek olarak görece daha alt katmanları temsil eden reaya kesimini ayrıca belirtmek gerekmektedir. Ancak herhangi bir unvan bilgisi olmadan, yani bir sosyolojik ya da politik statüsü tespit edilemeyenlerin oldukça az sayıda oldukları da görülebilmektedir.

Padişah'tan başlayarak hanedana mensup şahısların kentteki oluşumları temelde istihdama destek olmak üzere kent hayatına olumlu etkiler bırakmıştır. Daha sıkı korunan bu tip araziler merkezi

hükümetin gücünü olabildiğince arkasında hissederek işletilmeye devam etmiştir. Topkapı Sarayı'na bağlı kişilerin birer mutasarrıf ya da malik olarak Kütahya'da bulunmaları ve görev süreleri ile sınırlı zaman diliminde kentte işgücüne katkıda bulunmaları olumlu gelişmeler olarak sayılabilir. Ancak Kütahya kaynaklarına, en azından bir kısmına, Kütahyalı olmayanların hükmetmesinin sosyolojik bakımdan aynı olumlu etkileri gösterdiği pek söylenemez. Bir başka ifadeyle kentin has ve zeâmet kapsamında ya da selâtin vakıfları ve padişah hasları bünyesinde örgütlenen arazileri, diğer sancaklarda olduğu gibi bir anlamda yerel halkın kontrolünden çıkıyor; kaynakların gelirleri büyük oranda başkente aktarılıyordu. Bu arazilere sahip olanların ise İstanbul'dan gelen "yabancılar" olması, yerelde sosyal bütünleşmeyi sağlama ve daha uzun vadeli ilişkiler kurma bakımından pek de olumlu bir durum değildi. Sınırlı sürelerle görev yerlerine gelen bu kişilerin yerelde sosyal kaynaşmayı sağlama becerisi olan müteşebbis ruhlu kimseler olarak değil, çoğunlukla atandıkları zaman içerisinde mümkün olduğunca başarılı bir şekilde kaynakların getirisini toplayarak kentten ayrılmayı hedefleyen kişiler olması bu olgunun temel gerekçesidir. İstanbul'dan Kütahya'ya gelenler için genel vaziyet bu yöndedir.

Madalyonun diğer tarafında Kütahya'dan başkente gidenler yer almaktadır. Bu noktada Osmanlı toplumunun fetihten itibaren İstanbul'a göçmesi vakaları; hatta kimi zaman nüfus desteğinin cebren sürgün yoluyla gerçekleştirildiği ifade edilmişti. Bir süre sonra bu olgunun iâşe ve güvenlik krizleri gibi hoş olmayan neticeleri görülünce, yeni önlemler gündeme gelmiştir. İstanbul'un bir cazibe alanı haline gelerek adeta bir "İstanbul imparatorluğu" oluşuyormuş gibi, gelişmeler kontrol edilemez aşamalara gelince kente gelen nüfusları geri memleketlerine döndürme politikası izlenmiştir. Bu çalışmanın inceleme alanına giren zaman diliminde, 1757 yılında, İstanbul'a denizden ve karadan işsizlerin (*bî-maslahat*) ya da ailelerin (*ev göçü ile*) kente göçmelerinin yasaklanarak engellenmesi çabası devam ediyordu (BOA, C.DH., 289/14423). Böylece meseleye diğer taraftan bakılınca Anadolu ve Rumeli'deki kırsal ya da kentli kesimlerin önce devlet desteğiyle sonra kendi iradeleri ile İstanbul'a akışları neticesinde başkent ile taşra arasında bir daha kopmayacak sıkı sosyolojik bağların kurulduğu görülmektedir. Sözü edilen bağlarda yukarıda örnekleri zikredildiği üzere, Kütahya ahalisinin de rol aldığı vakidir. Bu manada kentin bazı meskûnlarının geçici ya da kalıcı olarak başkente göç ettikleri ancak bunların Kütahya ile bağlarını koparmadıkları söylenebilir.

Çalışmanın bu noktasında yukarıda bahsedilen iki yönlü sosyolojik gelişmelere dair veriler barındırması sebebiyle bireysel örnekler üzerinden gidilecektir. Zira Kütahya'nın İstanbul ile münasebetleri açısından tarihsel dokümanlara yansıyan oldukça ilginç portreler vardır. İki kent arasındaki ağları ören kişilerin şahsi hayatlarına yansıyan öğeler bu örneklerde daha net görülebilmektedir. Kütahyalılardan başkente gidenler içinde saraya mensup olanlara rastlandığı; ancak bu sayının çok az olduğu ifade edilmelidir. Örneğin Simavlı Çayırzade Elhâc Mustafa isimli şahsın oğlu İbrahim sarayda ağa olarak hizmet etmekteydi (BOA, AE.SMST.III, 22/1464). İstanbul'da hazine-i hassâda çerağ (kandilci) görevi sonrasında Kütahya kethüdalığını üstlenen Mehmed Efendi'nin ise eşi Kütahyalı idi (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 2 (6294)/33/77). Kaynaklara net olarak yansımaya da üvey evladının zehirlemesi nedeniyle hayatını kaybeden Mehmed Efendi de muhtemelen Kütahyalıydı. Zira kethüdasını Kütahyalı bir kişiden seçmesi Mehmed Efendi'nin bu kentten olduğunda dair destekleyici bir kanıt olabilir. 1760 yılında Kütahya'da defter kethüdası olan Mehmed Efendi'nin 35 Numaralı Ahkam defterine yansıyan yaşam öyküsünden ayrıntılara ulaşılmaktadır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/47/135). Yeğenleri Abbas ve Mehmed kardeşlerin anlattıklarına göre amcaları Mehmed Efendi'yi, bir süre önce Kütahya sakinlerinden Önioğlu (?) Mehmed isminde bir şahıs mallarına el koymak için zehirleyerek katletmiştir. Katledilen amcaları Mehmed Efendi'nin terekesi (bahçesi, eşyaları ve bir miktar nakit parası) ise hukuki olarak maktulün Kütahya'daki eşine ve yeğenleri olarak kendilerine kalmıştır. Şahsın vefatı sırasında İstanbul'da olduklarını ifade eden yeğenleri, Mehmed Efendi'nin eşi Aişe'nin, şahsın yüklü miktarda para ve eşyasını tereke hesabından kaçırdığını iddia

ederek mahkemeye başvurmuşlardır. İddiaları bununla da sınırlı kalmamış gerek katil olarak suçlanan Mehmed, gerekse maktul Mehmed Efendi'nin kethüdasının yine Şerife Hanım ile birlikte hareket ederek, Mehmed Efendi'nin borç verdiği kişilerden alacaklarına dair belgeleri sakladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu kayıplar hariç tereke miktarını düşük göstererek, toplamda 12850 kuruş değerinde metruk emtia hesaplatmışlardır. Buradan gelecek olan paylarını da Şerife Hanım'ın kendilerine vermediğini belirten yeğenler, haklarını aramak adına başkentte Divân-ı hümâyûna ayrıca dilekçe sunmuşlardır. Neticede alınan kararla bölgeye intikal ettirilecek bir mübaşir vasıtasıyla ve naip gözetiminde iddiaların gerçeklik değeri araştırılacak; bir hak gaspı varsa bu haklar sahiplerine iade edilecekti.

Meselenin iddialar bakımından ne kadarının doğru olduğu ayrıca önemli bir husus olsa da bu örnek, kendi çapında girişimci olan ve İstanbul ile resmi bağlar kuran bir sermayedarın hayatına dair önemli veriler sunmaktadır. Muhtemelen Kütahya'da yaşarken bir süre sonra başkentte hazineye atanan Mehmed Efendi, daha sonra Kütahya defter kethüdası olarak mali bir görevle yine memleketine gelmiştir. Burada çeşitli insanlara borç verdiği anlaşılan Mehmed Efendi böylece elindeki sermayesini de işletmekteydi. Varisleri arasında yeğenleri sayılırken, kendi çocuklarından bahsedilmemesi, onun erkek kardeşinin çocuklarını evlat edinmiş olabileceğini göstermektedir. Onun yatırımları ve mali girişimleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zira defter kethüdalığına ait has ünitelerinden olmak üzere Alaşehir'de tasarrufunda olan köyleri ve buralardaki üretim neticesinde elde edilen depo edilmiş buğdayı da vardı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/56/158).Yeğenleri bu son belgeye göre, 4000 kuruşluk mahsulün kendilerine verilmesi noktasında, bu sefer Aydın muhassıl vekili ve Beytülmâl emini olan Mehmed ismindeki şahsın, “müteveffanın varisi yoktur” diyerek engel olduğunu iddia ile şikayette bulunmuşlardır. Alınan karar Kütahya müteselliminin mübaşir gönderilmesi ve şikâyet edilenin Kütahya'da mahkemeye çıkarılması yönünde olmuştur. Yeğenlerin “kendisiyle o tarafta mukavemete iktidarımız yoktur” şeklindeki ifadeleri bu çalışmanın üzerinde durduğu mesafe sorununun ve yerelde kök salamayan nüfuz sahiplerinin sağlıklı ilişkileri sekteye uğrattığını bir kez daha göstermektedir. Nihayetinde iddialar doğru ise, pek de hoş olmayan bir sonla bu dünyadan ayrılan Mehmed Efendi, iki kent arasında inşa edilen bağların güçlü mimarlarından biri olarak tarihteki yerini almıştır.

Kütahya'nın en eski mahallelerinden olan (Aydın 2019: 12) Meydan Mahallesi sakinlerinden olup çok eşli olan ve İstanbul'da vefat eden Genç Elhâc Hüseyin Ağa bin Mustafa'nın kimliği ise iki kent arasında kurulan sağlıklı ilişkiler bakımından açıklayıcı olabilir. Zira başkente geçici ya da sürekli yerleşen Kütahyalıların varlıklı, muhtemelen tüccar, kesiminden kişiler olması sosyolojik ve iktisadi bakımdan daha olumlu bir insan hareketliliğine işaret etmektedir. Üç evlilik yapmış olan ve altı çocuğu bulunan Hüseyin Ağa'nın ne için ve ne kadar süredir başkentte olduğu anlaşılmasa da terekesi içinde İstanbullu bir zaim verdiği borç paranın yer alması başkentte ticari ya da finansal ilişkileri için bulunduğunu akla getirmektedir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295)/27/275). Çok eşli olan ve eşlerinden birisi İstanbul'da ikamet eden Süleyman ismindeki şahsın hayatına dair bilgiler de iki kent arasında kurulan sosyolojik bağların görülebilmesini sağlamaktadır. Kütahya'da yaşarken 1764 yılından birkaç sene önce vefat eden Süleyman'ın eşlerinden biri yine bu şehirde yaşamaktaydı (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 42/340/1076). Birden fazla eşe bakacak kadar maddi güce sahip olduğu anlaşılan Süleyman'ın eşlerinden birine başkentte mesken vermesi gücünün boyutlarının normalden daha fazla olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca İstanbul'daki eşinin bir çocuğunun isminin Mustafa Beşe olarak kaydedilmesi onu bir şekilde yeniçeri olarak yazdırdığını ve başkentte ayrı bir çevre edindiğini yansıtmaktadır. Ne yazık ki vefatından sonra mirasının paylaşımı hususunda yaşanan anlaşmazlıklar, kendisinden sonra aile içi ilişkilerin pek de iyi gitmediğini göstermektedir.

Kütahya'dan İstanbul'a giden Kütahyalıların taşra ile bağlarını koparmamaya gayret edenler bakımından başka örnekler de vardır. İstanbul Akşemseddin mahallesi sakinlerinden olup,

Kütahya'nın Gediz kazasından ev ve yine aynı bölgede Akçepınar mevkiinde üretime devam eden bir bağ satın alan Ahmed'in, Kütahyalı olma ihtimali yüksektir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 35/74/208). Kendisinin bu mülklerine Gediz halkından bazı kimseler müdahale edip, kiracısı bir kadın da kirasını ödememiş olsa da, Ahmed isimli şahıs iki kent arasındaki iktisadi bağların aynı zamanda sosyolojik bir içeriğinin de olduğuna örnek teşkil etmektedir. Hayatını İstanbul ile Kütahya arasında devam ettirmede ısrar ettiği anlaşılan bu kişinin bu tavrı, Osmanlı ülkesinde pek de dile getirilmeyen bir hususu yansıtmakta; İstanbul'a göçen reayanın memleketleri ile bağlarını koparmayan temsilcilerini haber vermektedir.

Kütahyalıların başkente göçü bazen ailevi sorunlar sebebiyle istenen neticeleri vermemiş, zaman zaman aileler boşanma nedeniyle parçalanabilmiştir. İstanbul'da yaşayan Rukiye ismindeki kadının yaşadıkları boşanmadan da ağır olmuş; iddiasına göre evlilikleri sonra erince, eşi Kütahya'ya gelerek burada yerleşmiş ve altı ay boyunca herhangi bir nafaka ödemeyerek kendisini mağdur etmiştir. Bundan da ötesi Rukiye Hanım'ın 75 kuruşluk bir adet altın işlemeli kürkünü de yanında götürmüştür. Rukiye Hanım, başkente bakkal, esnaf ve hatta ekmekçiye olan borcunu dahi ödeyemeyecek hale geldiğini belirterek nafakasının verilmesi için yasal yollara başvurmuştur (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 39/384/1159). Neticede müddei kadının bu iddialarının gerçeği ne kadar yansıttığının öğrenilebilmesi için Anadolu valisi ve Kütahya naibi görevlendirilmiştir. Kütahyalı eşinin kente geri dönmesi sebebiyle mağdur olan bir kadının resmi kayıtlara geçen bu nahoş tecrübesi, incelenen zaman diliminde iki kent arasındaki ilişkilerin kurulmasında her durumda olumlu sonuçlar elde edilemediğini göstermektedir.

İki kent arasındaki toplumsal ağları ören kişilerin yaşadıklarına yansıyanlar her zaman olumlu gelişmeler olmadığına dair adi vakalar da kayıtlara yansımıştır. Bu noktada Mustafa isimli bir reayanın başına gelenler de ilginç veriler içermektedir. Kendisi Bağdat'tan İstanbul'a geldiğinde, burada yeniçeri karakollukçularından İbrahim, yeniçeri kışlasında onun bin adet altınını alarak kayıplara karışmıştır. Mustafa araştırmaları neticesinde İbrahim'in memleketi olan Kütahya'ya geldiğini tespit etmiş ve onu burada bulmasına rağmen; ödeme yapmamakta ısrar edince kentin mütesellimine teslim etmiştir. Ayrıca İbrahim'in mallarına da mühürlenmek suretiyle tedbiren el konulmuş; ocak tarafından gönderilecek bir mübaşir marifetiyle her ikisinin de İstanbul'a getirilmeleri kararı verilmiştir (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/63/194). Vilayet yamaklarından olan Mustafa'nın daha sonra Kütahya naibi aracılığıyla başkente mektup göndermek suretiyle hakkını aramaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İlk başvurusunu kendisi yapan Mustafa, muhtemelen cevap alamadığı için birkaç gün sonra bu sefer naip yardımıyla sorununa çözüm bulmaya çalışmıştır. Her ikisi de gözetim altında başkente getirilmişler; el konulan eşyaların satılması suretiyle söz konusu meblağın tahsilinin yapılacağı yönünde karar alınmıştır (BOA, A.DVNSAHK.A...d, 38/81/247).

Kütahya'da yaşadıkları anlaşılan Seyyid Elhâc Halil bin Osman ve Elhâc Osman bin Elhâc Mehmed isimli kişilerin durumu ise çok rastlanılan hikâyelerden değildir. İki şahıs kendi iradeleri ile mahkemeye gelerek, bundan önce İstanbul'a giderek davalarda sahte şahitlik ettiklerini; çeşitli kadılar, valiler, müftüler, ayan ya da halk hakkında asılsız ihbarlarda bulduklarını belirterek, artık bu eylemlerinden vazgeçtiklerini ve bir daha böyle işlere kalkışmayacaklarını belirtmişlerdir (BOA, MŞH.ŞSC.d., Kütahya 3 (6295), Saya No: 4, Hüküm No:205). Bundan sonra herhangi birisine bu şekilde fiile kastetmeleri halinde Anadolu valilerine (nezir olarak) her birisi beşer yüz kuruş ödemeyi taahhüt etmişlerdir. Başkent ile Kütahya şehri arasındaki bağları inşa ede bu kişilerin tarihi vesikaları yansıyan yönleri, söz konusu bağların farklı yönlerini yansıtmıştır. İlerde yapılacak daha kapsamlı çalışmalar bu makalenin sınırlı boyutlarında dile getirilen iddia ve görüşlerin doğrulara daha fazla yaklaşmasına olanak sağlayacaktır.

7. Sonuç

Sultan III. Mustafa'nın saltanatı devrine denk gelen 1760-1770 yılları arasında İstanbul ile Kütahya kentinde yaşayan kesimlerin birbirleriyle kurdukları ilişkileri inceleyen bu çalışma, söz konusu döneme ait Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde yer alan vesikalar üzerinde bina edildi. Nispeten kısa bir dönem incelenmiş gibi görünse de, zaman aralığını daraltmak suretiyle iki kent arasındaki ağları ören kişilerin portrelerine dair doğrudan verilere daha fazla sayıda ulaşılması hedeflendi. Gerek mevcut yayın havuzu gerekse bahsedilen dokümanlara yansıyan veriler neticesinde bir kısmı başka araştırmalarla desteklenmeye muhtaç çeşitli sonuçlara ulaşılması mümkün olmuştur.

Öncelikle Kütahya kenti, İstanbul'un iase tedarik zincirindeki yerini tarihsel süreç boyunca koruduğu gibi bu dönemde de korumaya devam etmiştir. Zahireden koyuna, un çuvalından deve tedarikine pek çok metada Kütahya'nın kaynaklarının başkente akışı bu dönemde devam etmiştir. Padişah, hanedan ve Topkapı Sarayı'ndan oluşan merkezi gücün temsilcilerinin canlı bir şekilde Kütahya'da faaliyetlerine devam ettiği ve monarşik otoritenin korunduğu söylenebilir. Padişahın kendi hassa üniteleri, kızlarına bahşettiği topraklar ve eski padişahlarca kurulup faaliyetlerini devam ettiren sultan vakıfları, Kütahya'daki en etkin başkent "girişimcilerinin" varlığını haber vermektedir. Onlar bir yandan artı ürün üzerindeki hâkimiyetlerine devam ederken öte yandan kentin istihdam düzenine de güçleri oranında destek vermişlerdir. Aynı hâkimiyet ve destek unsurları sivil kişilerce kurulan İstanbul merkezli vakıflar için de geçerlidir. Gediz şaphanesi başta olmak üzere kırsaldaki araziler ve kentin kiraya müsait gayr-i menkulleri bu vakıfların gelir hazinesine yazılan kalemler olmaya devam etmiştir.

Osmanlı hiyerarşisinde berat sahibi kişilerin (askerilerin) de iki kentin münasebetlerinde çok faal rol aldıkları söylenebilir. Öyle ki çalışmada en çok isimleri geçen kesim beratlılardır. Askerî zümresi içinde büyük bir çoğunluğun Kütahyalı olmayan ve bir süreliğine kente atanan kişiler olduğu görülmüştür. Bilhassa Divân-ı hümayun mensupları, saray mensubu dergâh-ı âli çavuşları, müteferrikalar ve silahşorlar bu gurupta en çok isimleri zikredilenlerdir. Söz konusu "memurların" özellikle Kütahya penceresinden bakıldığında askerilerin ağırlıklı görünümü hem olumlu hem olumsuz yönleri olan bir olgu olarak değerlendirilebilir. Devletin atanmış memuru olarak, önemli bir kısmı zaim statüsünde bölgeye gelen bu kişiler zirai sahaların boş kalmaması ve artı ürünün en az kayıpla hazineye transferi noktasında şüphesiz destek olmuşlardır. Ayrıca asker kökenli güçlü zaimlerin varlığı güven ortamının daha yakından hissedilmesi nedeniyle üretimsel kayıpları da en aza indirgemiş olabilir. Ancak bu kişilerin sadece görev süreleri boyunca Kütahya'da bulunmaları, hatta bir kısmının alt iltizamlar ile tasarrufları altındaki Kütahya kaynaklarını başkalarına devrederek kente hiç uğramamaları uzun soluklu sosyolojik bağların ve kapitalist iktisadi yapıların ortaya çıkışı bakımında aynı oranda katkı sağlayan gelişmeler olarak nitelendirilemez.

Kütahyalıların başkent kaynaklarından istifade etmesi hususunda ise asıl dikkat çeken durum başkentli sermaye sahiplerinin sağladıkları nakitlerdir. Özellikle Yahudi sarraf tebaanın Kütahya halkına kredi sağlayıcılar olarak isimleri çokça kaydedilmiştir. Müslümanlar arasındaki nakit para hareketlerinde tacirlerin isimlerine rastlanması ise olağandır. Her ne kadar bu bilgilerin elde edildiği kaynaklar daha çok Şikâyet defterleri olduğu için sorunlar olduğunda kayda geçirilen belgeler olsa da tüm borç ilişkilerinde ödeme zorluklarının yaşanmadığı dile getirilmelidir. Bu manada iki kent arasındaki borçlanma ilişkilerinin burada tespit edilenlerden çok daha fazla olduğunu ve faizli işlemlerin yer aldığını söylemek de mümkündür.

Bir imparatorluk başkenti ile taşradaki önemli bir eyalet merkezinin modern çağlar öncesindeki ilişki ağlarını ören kişilerin sadece iktisadi gelişmeler cephesinden karşılaşmaları beklenemezdi. İki kentin meskûnları arasında bir anlamda "çift şehirli" denilebilecek şekilde iki kentteki yaşamlarını birlikte sürdüren şahıslara rastlanmıştır. Bunlar arasında aslen başkentli ya da başkentte yaşayan ancak bir süreliğine Kütahya'da bulunmak mecburiyetinde olan kişiler ile aslen

Kütahyalı olup İstanbul'a yerleşenler bulunmaktaydı. Birinci gruptakiler daha çok taşranın kaynaklarına hükmeden memurlar iken, ikinci gruptakiler başkentin olanaklarından istifade etmek isteyen ve belli bir maddi gücü olan Kütahyalılardı. Birincilerin tekrar başkente dönmek üzere Kütahya'ya gelen şahıslar olması iki şehirde yaşayanların arasında kurulması beklenen orta ve uzun vadeli sağlıklı münasebetlerin gelişmesine fazlaca destek olamamıştır. Kütahya'dan başkente gidenlerin ise memleketleri ile bağlarını koparmadan yaşamaya çalışmaları dikkat çekicidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Anadolu Ahkam Defteri (A.DVNSAHK.A...d) (Defter No/Sayfa No/Hüküm No)34/175/491, 34/252/726,34/323/978, 34/381/1168, 35/124/369,35/124/369,35/196/600, 35/197/,603, 35/294/888, 35/47/135, 35/56/158,35/74/208, 36/102/269,36/158/435,436, 36/21/58, 36/28/79, 36/51/142, 36/8/23, 36/992/358, 37/114/367, 37/323/180, 38/30/92,38/63/194, 38/81/247, 39/136/392, 39/376/1127, 39/384/1159, 42/294/939,42/340/1076,44/112/299, 46/59/180, 47/290/893, 48/119/379, 48/123/393, 48/177/566, 48/209/655, 53/177/531, 53/177/531, 53/213/637, 53/80/237,

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III) (Dosya No/ Gömlek No) 3/154, 18/1203, 22/1464, 203/15978, 213/16786,

Cevdet Askeri (C. AS.) 1185/52891.

Cevdet Belediye (C. BLD.) 126/6278, 148/7361.

Cevdet Dahiliye (C.DH.) 289/14423

Cevdet Darphane (C.DRB.) 43/2117.

Cevdet Evkaf (C. EV.) 37/1815, 375/19025.

Cevdet İktisat (C. İKTS.) 40/1991.

Cevdet Maarif (C. MF.) 58/2895.

Meşihat Defterleri (MŞH.ŞSC.d.) Kütahya Şeriyeye Sicilleri (Defter No/Sayfa No/ Hüküm No) 2 (6294)/ 33/ 77; 2 (6294)/58/146; 2 (6294)/ 67/171; 2 (6294)/ 73/ 186; 3 (6295)/ 27/ 275; 3 (6295)/ 4/205; 3 (6295)/ 51/162.

Mevkufât Kalemî (D..MKF.d.) 30468,

Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı (TS.MA.e), (Defter No/ Sayfa No), 189/18, 189/4, 454/4.

Kitap ve Makaleler

Altun. A. (1981). Kütahya'da Rüstem Paşa medresesi hakkında kısa notlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 11, 1-11.

Âşık Paşazade. (2003). *Osmanoğulları'nın tarihi*, Haz. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, İstanbul 2003.

Aydın, A. (2019). *Hurufat defterlerine göre Kütahya şehri*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.12/I, ss. 286-333). İstanbul: MEB.

Bayartan, H. (2003). Geçmişten günümüze İstanbul'da nüfus. *Coğrafya Dergisi*, 11, 5-20.

Bir İmparatorluk Başkentinin Taşradaki Güçlü Varlığı: İstanbul-Kütahya Arasındaki Ekonomik ve Toplumsal İlişki Ağı (1760- 1770)

- Bayartan, M. (2009). Osmanlı'dan günümüze Kütahya şehrinin yapı taşları: mahalleler. *Coğrafya Dergisi*, (18), 57-70.
- Çınar, H. (2019). Kütahya Yıldırım Bayezid Camii ve vakıfları. *Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu 27-29 Kasım 2015, Bursa Bildiriler* içinde (ss. 347-381). Ankara.
- Erbil, B. (2019). *Gazanfer Ağa, hayatı ve yaptırdığı eserler*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eyice, S. (1993). Ayasofya Kütüphanesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C.1, ss. 459-460), İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç. M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 22, ss. 154-158). İstanbul: TDVİAM.
- Gökbilgin, M. T. (1997). Kütahya (Tarih), *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 1116-1126), Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Grant, G. (1849). *The rise and the progress of the metropolis*. Dublin.
- Heaton, H. (1985). *Avrupa iktisat tarihi II*, Ankara: Teori Yayınları.
- İnalcık, H. (1994). İâşe-Osmanlı dönemi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 116-120), Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (2001). İstanbul (Türk devri). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 23, ss. 220-259). İstanbul: TDVİAM
- İnalcık, H. (1999). Padişah biyografileri”.. G. Eren (Ed), *Osmanlı* içinde. (C. 12, ss. 17-156). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, Y. (2010). Osmanlı dönemi İstanbul nüfus tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 8 (16), 171-199.
- McGowan, B. (2006). Ayanlar çağı, 1699-1812. H. İnalcık ve D. Quataert (Ed). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde. (C. 2, ss. 759- 884). İstanbul: Eren Yayınları.
- Okçuoğlu, T. (1994). Büyükdere Camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C.2, ss. 363). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öntuğ, M. ve Aydın, A. (2019). Osmanlı dönemi Kütahya'daki eğitim kurumları (XVIII. Yüzyıl) *Karatay sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 13-41.
- Özcan, A. (2019). Karakulak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 23). Ankara: TDVİAM.
- Roberts, J. M.(2016). *Dünya tarihi* (İ. Erman ve T. Akgün, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 2003).
- Seignobos, C. (1960). *Avrupa milletlerinin mukayeseli tarihi* (S. Tiryakioğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1915).
- Tursun Bey. (1330). *Tarih-i ebu'l-feth*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası.
- Uzunçarşılı İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osmanoğulları zamanında Kütahya şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 143-144). İstanbul: TDVİAM.

- Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 580-584). İstanbul: TDVİAM.
- Yıldız, H. D. (1981). Kütahya'nın tarihçesi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde. İstanbul.
- Yılmaz, C. (2002). 18. yüzyıl Kütahya çiniciliği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 435-440.
- Zeyrek, Ö. S. (2015). *XVIII. yüzyılda Kütahya vakıflarının sosyal ve ekonomik hayata katkıları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.